

A. H. TAMMSAARE EKSITUS: TEE TÖÖD JA NÄE VAEVA, ...AGA IKKA OLED VIHANE*

ENE VAINIK, HEILI ORAV

Sissejuhatus

Pole vist eestlast, kes ei teaks A. H. Tammsaare klassikaks muutunud mõttetera *tee tööd ja näe vaeva, küll siis tuleb ka armastus*, milles kirjanik on töötegemise sidunud sellest saadava emotsionaalse tasuga. Näib, et eestlaste omakuvandis domineeriv müütiline *töökus*¹ ei ole meid aga tänini emotsionaalses plaanis sugugi *õndsaks* ega *armastavaks* muutnud. Naaberrahvaste pila "kuumavereliste eestlaste" üle osutab pigem meie iseloomulikule tundeelulisele tuimusele ja/või vaoshoitud *vihale*.²

Järgnevas artiklis on meie eesmärgiks keeleandmete vahendusel heita valgust eestlaste kollektiivsele omakujutusele, mis sisaldab ühelt poolt nn tüüpilise eestlase iseloomupilti ja teiselt poolt tüüpilise eestlase jaoks tüüpiliste emotsioonide pilti. Vaame ka selle kollektiivse keelelise peegelpildi fragmentide omavahelist võimalikku seost.

* Valminud ETF-i uurimistoetuste nr 5534 ja 5040 toel.

¹ H. P a j u p u u, Nation's Autostereotype. – Oral Memory & National Identity. Papers of the International Conference Held in Tallinn, September 18–19, 1993. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1994, lk 31–39; H. P a j u p u u, Eestlaste ja soomlaste kommunikatsioonikäitumise tagamaadest. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 11, lk 767–776.

² E. V a i n i k, Kas eestlased on "kuumaverelised"? Eestlaste rahvalikust emotsioonikategooriast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 47. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2002, lk 63–86.

See, kuidas kujuneb inimeste kollektiivne maailmapilt, sh nii teadmised objektidest ja nähtustest kui ka nende ühine arusaamine ellujäämise või toimetuleku strateegiast, on huvitanud väga paljusid uurijaid. Teoreetiliselt lähtume siinses artiklis uurimissuunast, mida inglise keeles on hakatud nimetama *folk model*, *folk theory*, *cultural model* või *naive theory*. Lingvistikasse on termin *folk theory* laenatud eeskätt antropoloogiast, kus naiivteooriana (*cultural model*) käsitletakse mingi sotsiaalse grupi ühises kasutuses olevat kognitiivset skeemi.³ Sellised kognitiivsed skeemid toimivad vaikimisi ja aitavad oma kultuuriruumis elavatel inimestel teatavaid nähtusi enda jaoks mõtestada ja nendest enam-vähem ühtviisi aru saada. Eesti keelde on termini *naiivteooria* välja pakkunud H. Õim.⁴

Mingi valdkonna naiivteooria pole naiivne mitte selles mõttes, et oleks kuidagi lapsik, vaid selles mõttes, et see ei rajane teaduslikult seatud hüpoteesidel, nende katselisel kontrollil ega väidete verifitseeritavusel, vaid pigem keelekollektiivi pikaajase kogemuse interpretatsioonil. Nii lingvistikas kui ka antropoloogias avastatakse selliseid naiivteooriaid peamiselt mingi keele kinistunud sõnatarvitust analüüsides, kuid ka grammatilised struktuurid ja iseloomulik tuletusviis võivad näidata, kuidas keelekollektiiv vahendatavatesse nähtustesse suhtub.

Kognitiivse lingvistika koolkonnas on üldiselt levinud tõekspidamine, et keele nn semantiline ruum ei ole lihtsalt sõnasegadik, vaid et sellel on oma suhteliselt kindel struktuur ja et see on organiseeritud ainevaldadena või nn kognitiivsete valdkondadena.⁵ Et loomulikus keeles toimub kategoriseerimine pigem prototüübi, mitte aga näiteks piisavate ja vajalike tunnuste mudelist lähtuvalt, siis mõistagi ei eeldata, et valdkonnad oleksid keele semantilises ruumis või nn mentaalses leksikonis⁶ jäigalt eraldatud. Ka naiivteooriad võivad kollektiivses teadvuses olla kas katkendlikud või valdkondade vahel ristkasutuses, mida on muuseas näidanud katsetel baseeruvad käepärase sõnavara empiirilised uurimused.⁷

Teisalt aga on ka autoreid, kes väidavad, et just meie mentaalse elu aspekte käsitleva maailmapildi osad on suhteliselt autonoomsed ja üksteisest

³ R. G. D'Andrade, A Folk Model of the Mind. – D. Holland, N. Quinn (eds.), *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, lk 112–148.

⁴ H. Õim, Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. – Pühendusteos Huno Rätsepale. 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 255–268. Teadusmaailmas on tavaks saanud rääkida teooriatest. Uku Masing aga on reaalsuse kohta, mille keel meie meeles konstrueerib, kasutanud mõistet *keeletöelus* (vt U. Masing, *Keelest ja meelest. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust*. Tartu: Ilmamaa, 2004).

⁵ Vt nt: R. Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987; G. Lakoff, *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987; A. Cruse, *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 2000; W. Croft, *The Role of Domains in the Interpretation of Metaphors and Metonymies*. – R. Dirven, R. Pörrings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 2003, lk 161–205.

⁶ J. Aitchison, *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon* (3rd ed.). ??????: Blackwell Publishing, 2003.

⁷ E. Vainik, *Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary*. *Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis* 5. Doktoritöö Tartu Ülikoolis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.

sõltumatud. Näiteks Juri Apresjani järgi on inimeseks olemine eraldatud vähemalt kuude peamisesse süsteemi, milleks on füüsiline tajumata ('tajuma'), kehaline aktiivsus ('tegeme'), intellekt ('mõtlemata'), tahe/soov ('tahtma'), emotsioonid ('tundma') ja kõne ('ütlemata').⁸ Tema väitel võib keegi mingil ajahetkel midagi teada või mõelda samas midagi millegi/kellegi kohta tajumata, ilma tundmata ühtegi emotsiooni ega soovi ning isegi ilma midagi tegemata.⁹

Naiivteooriate teooria leiab seega, et ühelt poolt korrastavad need meie maailmapilti ja organiseerivad seda temaatiliselt, teiselt poolt aga võivad need teooriad ise olla fragmentaarsed, omavahel nii suhteliselt autonoomsed kui ka ristkasutuses ja läbipõimunud.

Eeldame, et eesti keele vahendatavas kollektiivses mentaalses maailmapildis¹⁰ on oma koht nii individuaalse subjektiivse kogemuse (nagu emotsioonide ja tunnete) kui ka sotsiaalses suhtluses oluliste omaduste (isiksuseomaduste, iseloomujoonte) kontseptualiseerimisel. Samal ajal ütleb uurija intuitsioon, et tundeelu nähtused ja iseloomu kategooriaid korrastavad naiiv-ehk rahvamudelid võivad ka põhimõtteliselt erineda, sest esimesed on primaarselt kogemuslikud ja teised pigem kontseptuaalsed kategooriad.

Emotsioonide kohta saame oma teadmised subjektiivse kogemusena vahetult ja tegelikult on ainult selle põhjal võimalik otsustada, mida me parajasti täpselt tunneme. Selles subjektiivsete kogemuste mitmekesisuses aitavad meil orienteeruda keeles leiduvad emotsiooninimetused, näiteks *rõõm*, *viha*, *mure*, *kurbus* jne. Igas kultuuris on juurdunud tavad nii emotsionaalset kogemust liigendada kui ka seda teistele omistada. Kui öelda kellegi kohta, et *ta oli vihane*, siis kanname talle tõenäoliselt koos selle keeleväljendiga üle ka osakese omaenese subjektiivsest kogemusest. Universaalseks peetav kõikide keelte emotsioonisõnade positiivseteks ja negatiivseteks jagunemine¹¹ põhineb suures osas emotsioonide subjektiivsetel meeldivushinnangutel, millega mõne uurija arvates liituvad ka muud, näiteks emotsioonide sotsiaalse soovitatavuse hinnangud.¹²

Isiksuseomaduste kohta saame oma teadmised hoopis teistviisi. See, mis on näiteks *abivalmidus*, *ülbus*, *lahkus*, *siirus* või kes on *norija*, *jõhkard* jne, ei ole kuidagi vahetute aistingute ega tajudena kogetav. Öelda, milline on inimese iseloom, saab ainult siis, kui võrrelda teda kas teiste inimeste või vaikimisi aktsepteeritud normiga. Isiksuseomadused on abstraktsioonid, üldistused, mis lähtuvad seejuures primaarselt teiste käitumisest, kuuludes seega pigem kontseptuaalse kui kogemusliku teadmise alla. Iga inimene saab need mõisted vahetult keelest, nende aluseks ja neile sisu andjaks on teistest inimestest lähtuv sotsiaalne kogemus, mitte inimese enda sisemised elamused. Ka iseloomujooni nimetatavate sõnade sisuga seostub valdavalt hinnanguline aspekt, aga see on pigem käitumise põhjal antav klassifitseeriv hin-

⁸ Sulgudes on antud J. Apresjani semantilised primitiivid, mis on omased enamikule keeltest. Need ei kattu üheselt A. Wierzbicka universaalsete semantiliste primitiividega; vt A. Wierzbicka, *Semantic Primitives*. Frankfurt: Athenäum, 1972.

⁹ J. D. Apresjan, *Systemic Lexicography*. – Euralex-92. Proceedings. Part I. Tampere: University of Tampere, Department of Translation Studies, 1992, lk 3–16.

¹⁰ H. Õim, *Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni*, lk 255–268.

¹¹ A. Wierzbicka, *Emotions Across Languages and Cultures. Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

¹² R. C. Solomon, L. D. Stone, *On "Positive" and "Negative" Emotions*. – *Journal for the Theory of Social Behaviour* 2002, nr ..., E. Vainik, *Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary*.

ning, mida tuleb mõista seoses taustsündmustega ja sotsiaalsete ootustega. Näiteks seda, missugune täpselt on *aus* inimene või kes on *nahaal*, on tavaliselt kirjeldada raskem kui põhjendada seda, miks see või too inimene sellist määratlust väärt on.

Eeldatavasti pole mentaalse elu naiivteooria ülesandeks pelgalt nähtuste kirjeldamine, vaid ka tõeluses orienteerumise abistamine nii rahvuse kui ka üksikisiku jaoks. Usume, et on oluline vaikimisi kehtivad väärtused ja orientiirid avalikuks teha ja esile tuua ning püüda vastata näiteks küsimustele: "Millised meeleolud ja meelelaadid aitavad eestlasi elus edasi? Milline on eestlaste ühine kogemustaud? Millised on suhtumised ja hinnangud?"

Siinse artikli autorid on aastatel 2001–2004 samadelt teoreetilistelt ja metodoloogilistelt lähtealustelt läbi viinud kaks eraldi uurimust: iseloomuomadustest Heili Orav ja emotsioonidest Ene Vainik. Mõlemas uuringus koguti välimeetodiga¹³ eestlaste aktiivses sõnavaras leiduv vastava valdkonna mõistete aktuaalseim osa. Järgnevas isiksuseomaduste ja emotsioonide naiivteooria fragmentide käsitluses tugineme esmaselt läbiviidud katsete tulemustele, esiletulevate nähtuse tagamaade illustreerimiseks kasutame vajaduse korral argumentide toena ka muid keeleandmeid, nagu fraseologisme, vanasõnu jms.

Artikli viimases osas püüame, toetudes teoreetilisele eeldusele, et keeles peegeldub kollektiivne mentaalse elu naiivteooria nii inimese kohta üldiselt kui ka tema rahvuse kohta, välja selgitada, kas eestlaste meele *a a d i s* domineeriv müütiline töökus võiks olla seotud mõnega eestlase meelest tüüpilistest meele *l u d e s t*. Me ei sea eesmärgiks tõestada, et emotsioonide ja iseloomujoonte naiivteooriad oleksid tingimata omavahel seotud, tahame vaid esile tuua fakte, osutada tendentsidele, esitada küsimusi ja kõige lõpuks jõuda hüpoteesi püstitamiseni.

Eestlaste töökas meelelaad eesti keele vahendusel

Iseloomuomaduste sõnavara. Isiksuseomaduste vastu hakati huvi tundma 1917. aastal, kui USA astus Esimesse maailmasõtta ja nekrutite suure arvu tõttu tekkis probleem, kes üldse on oma isiksuseomaduste poolest sõjaväeteenistuseks sobilik. Nekrutite hulgas viidi läbi küsitlus, mille tulemuste põhjal otsustati, kellel on kalduvus sattuda kriitilises sõjaolukorras stressi ja neuroosi. Alates sellest on psühholoogide hulgas loodud rohkelt isiksuseküsimustikke, mis mõõdavad sadu isiksuseomadusi.¹⁴ Siinsel uurimisel on põhitähelepanu keelel – inimese iseloomujooni tähistavatel sõnadel, mitte inimestel endil.

Sügistalvel 2003–2004 viis Heili Orav eestlastest katseisikutega läbi suuliste intervjuude seeria, et välja selgitada isiksuseomaduste sõnavara. Küsitluses osales võrdselt mehi ja naisi, kokku 100 inimest vanuses 14–90. Küsitlus koosnes neljast osast, kus paluti inimesel öelda hetkel meeldetulevaid omadusi tähistavaid sõnu: 1) inimese iseloomu kohta üldiselt, 2) sümpaatse/ebasümpaatse tuttava iseloomu kohta, 3) eestlase iseloomu kohta ning 4) iseenda iseloomu kohta. Kaks viimast osa koosnesid omakorda allülesanne-

¹³ Vt lähemalt: U. S u t r o p, List Task and a Cognitive Salience Index. – Field Methods 2001, nr 13, lk 289–302.

¹⁴ J. A l l i k, Isiksus ja seadumused. – Isiksusepsühholoogia. Toim. J. Allik, A. Realo, K. Konstabel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 23–65.

test: paluti täpsustada eestlase ja iseenda juures meeldivaid ja ebameeldivaid iseloomuomadusi.

Väljendeid öeldi kokku 5461, keskel läbi 5,5 väljendit inimese kohta. Selliseid väljendeid, mida öeldi ainult üks kord, oli 2215, ülejäänud väljendid kordusid. Sõnaliigiliselt on peamised iseloomujoonte tähistajad omadussõnad, nimisõnu öeldi 223 korral ja verbe vaid 26 korral.

Väljendeid sagedusega 4 + n korda oli 1672. Kui ülesannete löikes oli muidu verbaalses produktiivsuses suuri kõikumisi (0–58), siis eestlast üldiselt iseloomustasid ühtlaselt kõik küsitluses osalejad: see tundus osalejatele suhteliselt lihtsa ülesandena. Nähtavasti võib meil olla raskusi iseenda või naabrite täpse iseloomustamisega, kuid tüüpilise eestlase portree paistab kuuluvat suhteliselt käepäraste teadmiste hulka.

Nimetamiskatses sagedamini nimetatud sõnad peaksid tähistama antud kultuuriruumis olulisi iseloomuomadusi. Kõikides katsetes kokku loetletud isiksuseomaduste hulgas oli kõige sagedasemaks iseloomujooneks töökus: omadussõna *töökas* nimetati kokku 150 korral. Alljärgnev tabel annab ülevaate sagedamini öeldud sõnadest ja heidab valgust muudelegi inimkäitumise ja omaduste aspektidele, mida eesti keele kõnelejad veel peale töökuse kaasinimeste juures märkavad.

Tabel 1.

Loetelukatse sagedusloend (sagedusega 18 + n)

SÕNA	SAGEDUS	SÕNA	SAGEDUS	SÕNA	SAGEDUS
<i>töökas</i>	150	<i>hooliv</i>	32	<i>sihikindel</i>	22
<i>sõbralik</i>	109	<i>lõbus</i>	32	<i>valelik</i>	22
<i>tark</i>	86	<i>julge</i>	30	<i>auahne</i>	21
<i>abivalmis</i>	85	<i>jonnakas</i>	29	<i>kannatlik</i>	21
<i>kade</i>	82	<i>sportlik</i>	28	<i>armas</i>	20
<i>laisk</i>	78	<i>mõistev</i>	27	<i>halb</i>	20
<i>kinnine</i>	68	<i>egoistlik</i>	26	<i>seltsiv</i>	20
<i>ilus</i>	62	<i>enesekeskne</i>	26	<i>andekas</i>	19
<i>aus</i>	60	<i>endassetõmbunud</i>	26	<i>armastav</i>	19
<i>lahke</i>	60	<i>pahatahtlik</i>	26	<i>hoolimatu</i>	19
<i>kuri</i>	51	<i>omakasupüüdlük</i>	25	<i>kena</i>	19
<i>edasipüüdlük</i>	47	<i>tasakaalukas</i>	25	<i>paks</i>	19
<i>tagasihoidlik</i>	47	<i>ülbe</i>	25	<i>tige</i>	19
<i>rahulik</i>	46	<i>avatud</i>	23	<i>aeglane</i>	18
<i>hea</i>	45	<i>heatahtlik</i>	23	<i>intelligentne</i>	18
<i>õel</i>	35	<i>enesekindel</i>	86	<i>närviline</i>	18
<i>rumal</i>	34	<i>kohusetundlik</i>	22	<i>siiras</i>	18
<i>ahne</i>	33	<i>otsekohene</i>	22	<i>ükskõikne</i>	18
<i>rõõmsameelne</i>	33	<i>pikk</i>	22		

Eestlase prototüüpsemad iseloomuomadused. Nagu öeldud, koosnes eespool kirjeldatud küsitlus mitmest erinevast ülesandest, millest ühes paluti inimestel iseloomustada eestlast üldiselt ning tuua eraldi välja küsitlatavale eestlase juures meeldivad ja ebameeldivad iseloomuomadused. Selle tulemusena iseloomustati eestlast kokku 1975 väljendiga, millest kõige sage-

dasemat vastust *töökas* nimetati 96 korral (vt tabel 2). Sarnase tulemuse on oma uurimistöös korduvalt saanud ka Hille Pajupuu, kes on uurinud eestlasi soomlastega võrrelduna.¹⁵ Käesolev uuring seega kinnitab ja toetab eestlastele omast autostereotüüpset ettekujutust.

Eestlase tööka enesekuvandi juured ulatuvad nähtavasti ajas kaugele tagasi. 1923. aastal kirjutas A. Saareste eestlast iseloomustades Wiedemanni sõnaraamatu eessõnas: "Loomu poolest on eestlased tõsised, pisut flegmaatilised, sagedasti ka koleerilised, teravalt individualistlike kalduvustega, iseisvust armastavad, praktilise mõtteviisiga, töös ja ettevõtetes visad ja püsivad, sagedasti kangekaelsed ja jonnakad. Tööd armastab eestlane kirglikult..."¹⁶

Seda, et töö ja töökus on olulised ka praeguses Eesti ühiskonnas, näitab kas või see, et küsimusele, *kes sa oled?*, antakse tihti vastuseks oma ametikoht või elukutse. Kellenagi töötada tähendabki eesti keeles järgida elukutset.

Tabel 2.

Eestlaste prototüüpsemad iseloomujooned

SÕNA	SAGEDUS	SÕNA	SAGEDUS
<i>töökas</i>	96	<i>enesekeskne</i>	13
<i>kade</i>	63	<i>aus</i>	12
<i>kinnine</i>	52	<i>tark</i>	12
<i>edasipüüdlik</i>	30	<i>visa</i>	12
<i>sõbralik</i>	24	<i>aeglane</i>	11
<i>jonnakas</i>	23	<i>egoistlik</i>	11
<i>rahulik</i>	23	<i>laisk</i>	11
<i>tagasihoidlik</i>	23	<i>sihikindel</i>	10
<i>ahne</i>	21	<i>tasakaalukas</i>	10
<i>abivalmis</i>	17	<i>tuim</i>	10
<i>omakasupüüdlik</i>	15		

Lisaks töökusele peetakse eestlase prototüüpseteks iseloomujoonteks ka kadedust ja kinnisust. Kadedusele osutavad sellised iroonilised ütlused nagu *eestlase parim toit on teine eestlane* või *uurib naabri rahakotti*. Vanasõna *rääkimine hõbe, vaikimine kuld* näitab, et kinnisust on varematal aegadel pigem väärtustatud.

Kui vaadata ülejäänud sagedasemaid eestlast iseloomustavaid omadussõnu, siis 12 sõnal on tavamõistes positiivne ja üheksal negatiivne hinnang. Võrdluseks võiks tuua kümne aasta taguse uurimuse, millest tuli välja, et eestlased on enesest heal arvamusel: ainult kinnisust ning külmust peeti ne-

¹⁵ H. Pajupuu on läbi viinud kolm küsitlust: 1991–1992, 1996–1997, 2002–2004. Igas küsitluses osales 150 inimest, kes pidid iseloomustama eestlast kolme vabalt valitud omadusega: "Meie, eestlased, oleme..." Nende küsitluste tulemusel on eestlased prototüüpsetelt töökad, kinnised, tagasihoidlikud, edasipüüdlikud ja rahulikud (H. Pajupuu, A Nation's Autostereotype, lk 31–39; H. Pajupuu, Eestlaste ja soomlaste kommunikatsioonikäitumise tagamaadest, lk 767–776; H. Pajupuu, Estonian National Stereotypes in Transitions. – D. Petkova, J. Lehtonen (eds.), Cultural Identity in Intercultural Contact. Jyväskylä yliopisto (ilmumas).

¹⁶ A. Saareste, Eesti, eestlased ja Eesti keel. – F. J. Wiedemann, Eesti-Saksa Sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1923, lk VI (artikli autorite esiletõste).

gatiivseks, aga kadedust ega ahnust ei nimetatudki.¹⁷ Seega esiteks tundub, et kadedus on eestlastel suhteliselt hiljuti oluliseks muutunud omadus, ja teiseks, et eestlaste enesehinnang on kümne aastaga mõnevõrra langenud.

Kuigi ülalkirjeldatud küsitluse peamiseks eesmärgiks polnud välja selgitada otseselt eestlase autostereotüüpi, on selge, et oma suure sageduse tõttu näitab sõna *töökas* eestlase prototüüpseimat iseloomujoont.

Kas ainult laiskus on halb omadus? Isiksusesõnavara üks olulisi kvalitatiivseid aspekte on iseloomumõistete skalaarsus (omadust võib olla suuremal või vähemal määral) ja skaalade iseloom. Tavapäraselt vastanduvad skaaladel positiivsed ja negatiivsed väärtused. Näiteks ruumisuhetega seotud mõistete puhul on sellised skaalad alati olemas (*ülal-all, kõrge-madal* jm). Isiksuseomaduste puhul pole skalaarsus nii ilmne. Paljudele inimese omadustest ei oska me vastandit nimetada, ehkki implitsiitne skaala võib olemas olla. Seda, mis on näiteks *kadedada, vassija, klatšija* vastand, on ehk raske määratleda, kuigi nende omaduste määra saab skaaladele omaselt mõõta kvantorigega (*natuke, pisut*) ja määrsõnadega (*väga, õudselt, liiga* vms).

Teiseks, kas skaalade vastandpoolused (kui need on olemas) on alati iseloomustatavad kui positiivne–negatiivne? Näiteks enesekindlus on üldjuhul positiivne iseloomuomadus, selle puudumine negatiivne, aga võib olla ka liiga enesekindel (enesekindluse määr suureneb üle keskmise või üle antud olukorras normatiivseks peetava) ja see on juba pigem negatiivne omadus.

Olgu siinkohal osutatud ka sellele, et isiksuseomadustega seostatav positiivne ja negatiivne hinnang ei kattu üks-üheselt heaks ja halvaks liigitamisega. Tähtsusetult on suur vahe, kas inimest (inimese iseloomu) hinnata *heaks-halvaks* või *positiivseks-negatiivseks*. Öelda kellegi kohta *hea inimene* pole sama mis öelda tema kohta *positiivne inimene*. Positiivsus on iseloomujoon, mis tähistab inimese hoiakut maailma suhtes, ta rõõmsameelsust ja avatust. Öelda, et keegi on *hea inimene*, näitab aga kõnealuse isiku iseloomujoonte üldist mustrit või ka seda, kuivõrd see sobib ütleja väärtuste ja vajadustega, mispuhul on tegu ütleja subjektiivse hinnanguga.¹⁸

Nagu oli näha ka tabelist 2, toetavad eestlase prototüüpseimat omadust *töökust* veel teisedki sama valdkonnaga seotud mõisted. Kõikide katsete andmete põhjal kokku võib väita, et skaalal TÖÖKUS opereerivad järgmised sõnad: *laisk, laisavõitu, töökas, tööriigaja, tööarmastaja, tööhimuline, töönarkomaan, rabaja, ületöötav, ületöötanud, liiga töökas*. Tööle pühendumise määra osutava skaala otsteks võiksid olla *laisk* ja *töökas*, mida peetakse ka tavakõnes vastanditeks. Sõna *töökas* tähistab selles vastanduses mõistagi positiivset, väärtustatavat omadust. Töökuse väärtustamise traditsioonidest räägivad sellised eesti vanasõnad nagu *Vara üles, hilja voodi, nõnda rikkus majja toodi* või *Mis täna tehtud, see homme hooleta*.

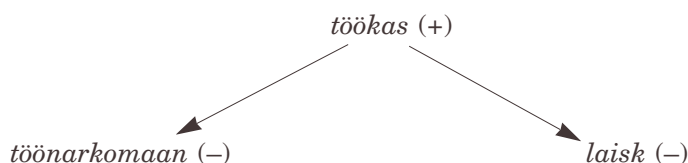
Sellise pluss–miinus otstega skaala puhul tekib küsimus, kuhu asetada näiteks *liiga töökas*. Iva peitub sõnas *liiga* kui äärmuslikus, mõistetamatus, tavakujutlusega seostumatus, isegi ebainimlikus, normaalseks eluks sobimatus töökuse määras, mida peetakse taunitavaks. Nii on keelekogukond ha-

¹⁷ H. P a j u u, A Nation's Autostereotype, lk 31–39.

¹⁸ Hinnangulised omadussõnad nagu näiteks *hea* ja *halb* on üldkasutatavad peaaegu igas kontekstis koos iga nimisõnaga, vt H. O r a v, Adjektiivid kui semantiline probleem: wordnet-tüüpi tesauruste koostamise kogemused. – Arvutuslingvistikalt inimesele. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. Toim. T. Hennoste. Tartu, 2000, lk 153–166.

kanud kasutama liiga tööka tähistamiseks uusi sõnu *ületöötav* ja *töönarkomaan*, mis näitavad töötegemise äärmuslikkust ja on negatiivsed omadused. Ka liigse töökuse kohta on käibel ütlusi, nagu *Liigne agarus on ogarus* või *Ega töö jänes pole, et eest ära jookseb*.

Seega moodustub katseandmete põhjal tööga seotud sõnadest kaks skaalat: *töönarkomaan–töökas* ja *töökas–laisk*, kus positiivne – *töökas* – on keskel ja otsad – *töönarkomaan* ja *laisk* – on negatiivsed (vt joonist 1). Skaala otste äärmustega võrreldes osutub *töökus* normatiivseks keskmiseks omaduseks. Ühe ja sama kognitiivse valdkonna subjektiivsetes hinnangutes on topelt-skaalasad varem leitud näiteks temperatuuritermineid uurides.¹⁹

Joonis 1. Tööle pühendumuse määra iseloomustav skaala.

Psühholoogid on leidnud, et eestlased väärtustavad kõige rohkem elunautlemist.²⁰ Sellest võib-olla tulebki liigsele töötegemisele antav tauniv hinnang. Kui inimene teeb jõukohast meeldivat rahuldust pakkuvat tööd ega tee seda välisest survest lähtudes, et kellelegi näidata, kui tark, tubli, andekas või kui rikas ja kuulus ta on, siis ei ohusta teda läbipõlemine, tal jääb aega ja energiat elunautlemiseks ning teda ei ole põhjust töönarkomaaniks nimetada.

Ka töökusel leidsid psühholoogid olevat oma osa eestlaste tüüpiliste väärtushinnangute süsteemis, kus see oli üks konservatiivsust näitava faktori komponente koos ratsionaalsuse, puhtuse, korra, kombekuse ja kokkuhoidlikkusega.²¹ Viimane asjaolu kinnitab keeleandmete põhjal järeldatavat töökuse normatiivsust eestlase omakuvandis.

Töökusega seotud iseloomujooned. Kõik sotsiaalses lävimises olulised inimese individuaalsed erinevused talletuvad aja jooksul keeles: mida silmatorkavam ja olulisem omadusega on tegemist, seda suurem on tõenäosus, et selle omaduse tähistamiseks on keeles omaette sõna,²² ja seda suurem on sellega assotsieeruvate mõistete hulk.

Eelnevast nägime, et kõige olulisem isiksuseomadus on eestlaste jaoks töökus. Töökuse tähendusväli hõlmab mõistet kui tervikut koos töötegemise ajaloo, hinnangute, aktuaalsete assotsiatsioonidega jms. Need komponendid

¹⁹ U. S u t r o p, Basic Temperature Terms and Subjective Temperature Scale. – *Lexicology* 1998, nr 4 (1), lk 60–104.

²⁰ T. A a v i k, J. A l l i k, The Structure of Estonian Personal Values. A Lexical Approach. – *European Journal of Personality* 2002, nr 16, lk 221–235.

²¹ T. A a v i k, J. A l l i k, The Structure of Estonian Personal Values. A Lexical Approach, lk 221–235.

²² O. P. J o h n, The "Big Five" Factor Taxonomy. Dimensions of Personality in the Natural Language and in Questionnaires. – L. A. P e r v i n (ed.), *Handbook of Personality. Theory and Research*. New York: The Guilford Press, 1990, lk 66–100; L. R. G o l d b e r g, The Structure of Phenotypic Personality Traits. – *American Psychologist* 1993, nr 48, lk 26–34.

pole aga tänapäeva inimese teadvuses ühtviisi olulised, sest Eesti ajaloos on olnud perioode, kus töösse on tulnud ühiskondlikest oludest sõltuvalt suhtuda eri moodi. Näiteks 1950-ndatel aastatel töö kohta aktiivselt kasutusel olnud eestikeelne sõnavara²³ on praeguseks suures osas oma iseloomuliku tähenduslikkuse kaotanud.

Tänapäeva Eesti ühiskonnas on töökuuse tähendus seotud pigem saavutusihaga ja karjääriga. Eestlased justkui mõõdavad üksteise panustatavat energiat tööalases elus, seda, millise intensiivsusega midagi taga aetakse, kusjuures mõõdetavaks pole alati töötegemisega seotud käitumine, vaid see, kas ja kuidas on inimesel üldse soov ja tahtlus elus edasi jõuda. Viimast näitab suur hulk loetelukatset nimetatud sõnu, mis tähistavad saavutustele ja võistluslikkusele suunatud hoiakuid ja käitumisjooni: *edasipürgiv, edasipüüdlik, ambitsioonikas, auahne, karjerist, karjäärihimuline, läbilöömisvõimega, pealehakkaja, pingutav, püüdleja, saavutushimuline, sihikindel, eesmärgikindel, eesrindlik, tahtejõuline, trügija, tõusik(lik), tippupürgiv* ja nende vastandid: *mitte edasipürgiv, pole auahne, vähe auahne, vähe edasipüüdlik*.

Lisaks eelmistele on võimalik töökusega seostada suurt hulka erinevaid iseloomuomadusi, mis võivad olla (ja tihti ongi) olulised ning vajalikud töötegemise juures, näiteks *visa, jonnakas, vastupidav, sitke, konkreetne, ratsionaalne, kohusetundlik, osav, korrektne* jm. Samuti kuuluvad siia inimeste tööalaseid oskusi tähistavad sõnad: *professionaalne, koostöövalmis, süsteemne, organisaator* jm. Kindlasti osutab selline iseloomuomaduste omavaheline seotus veelgi *töökuse* tähendusvälja piiride ähmasusele, siinses kontekstis väärivad see vaid äramärkimist ja näitab põhjalikuma analüüsi vajalikkust.

Kokkuvõtte töökuse kohta. On loomulik mõelda, et inimesed töötavad selleks, et tagada toimetulek ja rahuldada oma materiaalseid vajadusi. Teine vaatenurk on psühholoogiline: töö annab inimeste elule mõtte või tähenduse, on osa indiviidi identiteedist, aidates inimesel saavutada ja säilitada enesehinnangut, staatust ja saavutustunnet.²⁴

Et eestlased tööd ja töökust väärtustavad, on küll aktuaalne tänapäeva tarbimisühiskonna kontekstis, kuid samal ajal võib tegu olla ka rudimendiga tugeva ning normatiivseid väärtusi kehtestava kogukonna aegadest, mil kogukonna elujärg (s.t kõigi võimalus kõht täis süüa) sõltus otseselt töövõimeliste liikmete tööpanusest. Nõukogudeaegne töökuse eriline esiletõstmine (sotsialistlik töövõistlus ja sellised loosungid nagu *Au tööle!*) tulenes vene agraarühiskonna vajadustest, mille puhul kogukondlikkusel oli suur roll. Ka Tammsaare eelmainitud tsitaat võib seostuda traditsioonilise kogukonna järele nostalgitsemisega. Tänapäeva linnastunud inimesel on seda tööga seotud tundelaengut üsna raske interpreteerida, sest puudub tunne, et olenatakse veel peale iseenda kellegi teise töökusest. Jõuliselt arenev masstootmine on lõhkunud kogukonna ja väärtustanud individuaalsuse.

Keeles aktuaalsed sõnad, käibefraasid ja ütlused osutavad ühelt poolt töökuuse prototüüpsust eestlase iseloomujoonena, teiselt poolt aga ka ambivalentset suhtumist, sest meie kollektiivses teadvuses ladestuvad kultuuriliselt kihi kihi peal erinevad sotsiaalse rolli ja staatusega seotud mentaliteedid.

²³ R. Simka, Tähendusmuutusi tööd ja töolist kujutatavas sõnavaras seoses ühiskondlike formatsioonide vaheldumisega. TÜ käsikirjaline diplomitöö, 1950.

²⁴ R. Snir, I. Harpaz, Employment Commitment and the Social Desirability Bias. – The Journal of Social Psychology 2002, nr 142 (5), lk 635–644.

Eestlaste vihameelest eesti keele vahendusel

Viha kui eestlaste jaoks prototüüpne emotsioon. Aastal 2001 väli-meetodil läbiviidud emotsioonisõnavara loetelukatsete seeria²⁵ eesmärgiks oli kaardistada eestlaste kollektiivselt aktiivses sõnavaras leiduvad nimetused, mis tähistavad tundeelu nähtusi. Uurimus viidi läbi suuliste intervjuude vormis ja selles osales 100 14–88-aastast katseisikut, kellest pool oli naisi ja pool mehi.

Läbiviidud katseid on kirjeldatud ja nende tulemusi vaetud erinevatest vaatenurkadest,²⁶ siinse käsitluse seisukohalt on oluline, et eesti keeles osutus leiduvat neli emotsioonide põhinimetust: *viha*, *armastus*, *rõõm*, *kurbus*, mis moodustavad eestlaste leksikaalsete emotsiooniteadmiste tõenäoliselt olukorrast olenematu kõigile kättesaadava põhitasandi.²⁷

Loetelukatsete metoodikast²⁸ lähtuvalt peeti üheks olulisemaks kriteeriumiks sõna kognitiivset esilduvust,²⁹ s.t tema kalduvust olla nimetatud sagedamini ja esimeste hulgas loetelukatsetes, kus keelejuhtidel palutakse nimetada mingi kategooria liikmeid. Arvutatud kognitiivse esilduvuse indeksi tunduvat erinevust peeti kõige olulisemaks kriteeriumiks, mis eristab staatuse poolest emotsioonide põhinimetused mittepõhinimetustest ja muust piisava sagedusega esiletulevast sõnavarast.

Tõsiasi, et neljast emotsioonide põhinimetusest osutus *viha* esilduvus teistest suuremaks peaaegu samavõrra kui põhinimetuste erinevus mittepõhinimetustest, seletati *viha* erilise rolliga eestlaste emotsiooniteadvuses.³⁰ Nimelt osutub viha eestlaste jaoks emotsioonikategooria kõige esindavamaks liikmeks, emotsiooni prototüübiks või parimaks näidiseks,³¹ mis oletatavalt määrab, kuidas suhtutakse emotsioonidesse kui nähtusesse tervikuna. Sama tulemuse, et viha peetakse kõige tüüpilisemaks emotsiooniks, sai oma uurimuses ka L. Kästik, kelle katsealustest vastas kõige rohkem (95%) jaatavalt küsimusele "Kas viha on emotsioon?"³² Võrdluseks võiks mainida, et teiste keelte kõnelejate³³ puhul on loetelukatsed andnud emotsiooni prototüübiks

²⁵ E. Vainik, Eestlaste emotsioonisõnavara. Tartu, 2001. Magistritöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis. Vt Internetis: <http://www.eki.ee/teemad/emotsioon/>.

²⁶ E. Vainik, Emotions, Emotion Terms and Emotion Concepts in an Estonian Folk Model. – *Trames* 2002, nr 6 (4), lk 322–341; E. Vainik, Kas eestlased on "kuumaverelised"? Eestlaste rahvalikust emotsioonikategooriast, lk 63–86; E. Vainik, Millest on tehtud eestlaste emotsioonisõnavara? – *Keel ja Kirjandus* 2002, nr 8, lk 537–553.

²⁷ E. Vainik, Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary.

²⁸ Vt B. Berlin, P. Kay, Basic Color Terms. Their Universality and Evolution. Berkeley: University of California Press, 1969.

²⁹ U. Sutrop, List Task and a Cognitive Salience Index. – *Field Methods* 2001, nr 13, lk 289–302.

³⁰ E. Vainik, Kas eestlased on "kuumaverelised"? Eestlaste rahvalikust emotsioonikategooriast, lk 63–86; E. Vainik, Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary, lk

³¹ B. Fehr, J. A. Russell, Concept of Emotion Viewed from a Prototype Perspective. – *Journal of Experimental Psychology* 1984, nr 113 (3), lk 464–486.

³² L. Kästik, Emotsioone väljendavate terminite subjektiivne ruum. Diplomitöö Tallinna Pedagoogikaülikoolis, 2000.

³³ Allikad: S. van Goozen, N. H. Frijda, Emotion Words used in Six European Countries. – *European Journal of Social Psychology* 1993, nr 23, lk 89–95; N. H. Frijda, M. Suprapti, S. Kaori, W. Reinout, Emotions and Emotion Words. Everyday Conceptions of Emotion. – J. A. Russell, J.-M. Fernandez-Dols, A. S. R Manstead,

näiteks *rõõmu* (belglastel, prantslastel, itaallastel, šveitslastel), *õnne* (inglastel, Kanada elanikel), *armastuse* (türklastel), *kurbuse* (jaapanlastel, Indoneesia ja Surinami elanikel) või *hirmu* (hollandlastel). Üksnes soomlased peavad eestlastega sarnaselt tüüpilisimaks emotsiooniks *viha*.³⁴

Emotsioonisõnavara loetelukatsete tulemuste analüüs soo ja eagruppide lõikes³⁵ osutas, et *viha* oli kõige esildavam emotsioon noorte keelejuhtide jaoks (14–30-aastased), kellel see vältimatult seostus antonüümiga *armastus*, keskealiste keelejuhtide (vanuses 31–50) jaoks edestas *rõõmu–kurbuse* vastandus *viha*, *armastus* ei olnud võrreldaval tasemel esilduv ning vanemas eas *viha* esilduvus taas suurenes, kuid see kaotas *armastusega* vastandatavuse. Soolistest erinevustest tuleb mainida, et *viha* oli esildavam meeste loeteludes, naised nimetasid enam *armastust*, *rõõmu* ja *kurbust*. Nii et ega väljend *noored vihased mehed* ei ole ka nn rahvapsühholoogias päris laest võetud.

Viha on negatiivne ... Viha osutus olevat ka negatiivse emotsiooni esindavaim näide.³⁶ Selle kategooria parima näitena oli *viha* veelgi esildavam, s.t seda mainiti veel sagedamini ja ühena esimestest. Vihale omistatav negatiivne valents näib eesti keele kõnelejatel laienevat emotsioonikategooriale tervikuna.³⁷ Nimelt näitavad eestlasliku rahvapsühholoogia emotsioonidesse suhtumist sellised väljendid nagu *ärgem laskugem emotsioonidesse*, mille puhul tuntud vertikaalne orientatsioonimetafoor HEA ON ÜLAL / HALB ON ALL³⁸ osutab, et emotsioone liigitatakse halbade nähtuste sekka. Väljend *emtsioonid löid üle pea kokku* paigutab kogeva subjekti abituna veel allapoole halba, mis mõistagi on juba halb ruudus. Lisaks kujustab see väljend emtsioone inimesest tugevama kontrollimatu vedelikumassiivina. Seega näib rahvaarusaam liigitavat nii viha kui ka emtsioonid üldse pigem taunitavate ja ohtlike kui kasulike nähtuste hulka.

Kas viha annab jõudu? Kuigi loetelukatsetes oli viha negatiivse emotsiooni prototüübiks, ilmnis vihasse suhtumises ka teatavat ambivalenti, sest viha liigitati ka positiivsete emtsioonide hulka ja mõnel juhul paigutati ta mõlemasse kategooriasse.³⁹ Selline hinnangute lahknevus osutab, et sõna *viha* üldine negatiivne tähendus võib koosneda mitmest kihist:⁴⁰ näiteks võib

J. C. Wellenkamp (eds.), *An Introduction to the Psychology, Anthropology and Linguistics of Emotion*. Dordrecht: Kluwer Academia, 1995.

³⁴ S. Tuovila, Suomen kielen tunnesanojen semantiikka. (Valmiv doktoriväitekiri Oulu Ülikoolis, ilmumas.)

³⁵ E. Vainik, Soolisest ja ealisest spetsiifikast emtsioonisõnavara loetelukatsetes. – Keel ja Kirjandus 2003, nr 9, lk 674–692.

³⁶ Eraldi katses paluti nimetada positiivseid, negatiivseid ja neutraalseid emtsioone. Prototüüpseim positiivne emtsioon oli *rõõm* ja neutraalsete emtsioonide kategooria osutus olevat kunstlik, ilma esilduvate liikmeteta (mainiti küll *ükskõiksust*, *kurbust*, *väsimust*, *rahu* ja *igavust*, kuid see jäi alla olulise esilduvuse piiri).

³⁷ E. Vainik, Kas eestlased on "kuumaverelised"? Eestlaste rahvalikust emtsioonikategooriast, lk 63–86.

³⁸ G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live By*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1980.

³⁹ E. Vainik, Eestlaste emtsioonisõnavara.

⁴⁰ Seda, et emtsioonide üldine positiivsus–negatiivsus koosneb erinevatest kihiti lasuvatest hinnangutest, on oletatud nii kirjanduses (R. C. Solomon, L. D. Stone, On "Positive" and "Negative" Emotions) kui ka leidnud üks käesoleva artikli autoritest empiirilise uuringu põhjal (E. Vainik, Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary).

viha sotsiaalne ebasoovitavus või taunitavus olla üks üldise negatiivsuse komponente, ebameeldivus tundeelamusena võib olla teiseks komponendiks.

Nende sotsiaalseid ja hedoonilisi kvaliteete mõõtvate hinnangute kõrval võidakse aga viha individuaalse kasulikkuse–kahjulikkuse skaalal hinnata ka positiivseks või vähemalt kasulikuks, sest see aitab subjektidel liikuda püstitatud eesmärkide poole, ennast kehtestada⁴¹ või kätte tasuda tehtud ülekohtu või au haavamise eest (nn *õiglane*, mõnel juhul lausa *püha viha*). Viimast sorti kontekstis kuulub viha mõne autori käsitluses koguni moraalsete emotsioonide hulka.⁴² Meenutagem, et inimkonna ajaloos on suuri rahvamaasse liikvele tõuganud nn *klassiviha* põhjustanud ka suure hulga ühiskondlikke mullistusi.

Eesti keele emotsioonisõnavara semantika täpsema uuringu raames,⁴³ kus katsealustel tuli sõna tähendust hinnata vastandlike omadustega skaalade suhtes, leidis arvestatav hulk inimesi (58%), kes kas esmase või sekundaarse hinnanguna leidsid, et viha annab neile teotahet. Nende hulgas oli enam mehi (66% meestest) kui naisi, kellest ainult pool leidis vihal teotahet andva kvaliteedi. Siiski hindas vaid neli inimest sajast viha mingilgi määral meeldivaks.

Viha kaks palet. Emotsioonide loetlemisel ilmnis katsealustel tendents nimetada põhinimetusi antonüümipaaride kaupa: *viha* mainimisele järgnes sageli *armastus* (ja vastupidi) ning *rõõmu* mainimisele *kurbus* (ja vastupidi). Osutus, et põhitasandi emotsiooniteadmised on organiseeritud vastandipaaridena, mis leksikaalselt väljendub antonüümiasuhtes. Ühe paariku mainimine kutsub esile vastandmõiste mainimise, arvatavasti on tegu kontseptuaalse praimingu nähtusega,⁴⁴ s.t semantiliste emotsiooniteadmiste süsteemis (mõistete omavahelises seostumises) on oluline osa emotsioonide vastandlikkusel, isegi kui psühholoogide läbiviidud enesekohastel hinnangutel põhinevate katsete tulemused väidavad, et positiivsed ja negatiivsed emotsioonid ei ole vastandlikud ja võivad kombineeruda omavahel igal võimalikul viisil.⁴⁵

Antonüümiasuhete selgitamise katses tuli välja, et *viha* antonüümina mainitakse võrdse sagedusega *armastust* ja *rõõmu*, sellal kui *viha* (koos *vih-*

⁴¹ Vt Z. Kövecses, *Metaphor and Emotion. Language, Culture and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. Viha millessegi konstruktiivsesse kanaliseerimise kontseptsiooni peetakse tänapäeval üsna ebatüüpiliseks, kuid viktorianaanlikul perioodil oli see elujõuline teatavate ühiskonnakihtide seas, näiteks oli industriaalrevolutsiooniga Ameerika ühiskonnas kontrollitud ja suunatud viha soositud ja isegi normatiivne emotsioon poliitika- ja ärimeeste ning reformaatorite jaoks, vt nt: P. N. Stearns, *American Cool. Constructing a Twentieth-Century Emotional Style*. New York: New York University Press, 1994.

⁴² J. Haidt, *The Moral Emotions*. – R. J. Davidson, K. R. Scherer, H. H. Goldsmith (eds.), *Handbook of Affective Sciences*. Oxford University Press, 2003.

⁴³ E. Vainik, *Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary*.

⁴⁴ E. Tulving, D. L. Schacter, *Priming and Human Memory Systems*. – *Science* 1990, nr 247, lk 301–306.

⁴⁵ Vt J. Allik, *Psühholoogia lihtsusest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. Semantilised ja episoodilised emotsiooniteadmised osutuvad olevat organiseeritud eri viisil (vt E. Vainik, *Emotions, Emotion Terms and Emotion Concepts in an Estonian Folk Model*, lk 322–341) ja oletatavasti on oma roll ka eri laadi katsete seadmise tingimustel (E. Vainik, *Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary*).

kamisega) on ainsaks ja peamiseks vastandiks *armastusele*. See omavahel seostatud emotsioonide põhiniimetuste antonüümiasuhete süsteem on ajendanud oletama, et eestlaste teadvuses on *viha*l kaks alltähendust.⁴⁶ Üks neist on *viha*₁: suhteliselt lühiajaline ja haardelt intrapersonaalne seisund (ei ole suunatud ilmingimata inimlikule objektile, objekt võib olla ka näiteks *asjade seis, juhtumus*, ka võib see olla kvaasielus). Selles tähenduses on *viha* vastandiks *rõõm* kui samuti suhteliselt lühiajaline ja põhiliselt intrapersonaalse haardega emotsioon ja sünonüümiks *vihastamine*, lähisünonüümiks *raev*.

*Viha*₂, mille vastandiks on *armastus* ja sünonüümiks *vihkamine* (lähisünonüümiks võiks olla *vaen, vim*), näib olevat mõistetud ajaliselt pikaajalise või piiramatuna, samuti on selle haare arvatavasti interpersonaalseks, s.t elusat inimlikku objekti eeldavaks.

Intra- vs interpersonaalsuse dimensiooniga pole *viha* alltähenduste juures siiski asjad ühemõtteliselt selged, sest frustratsioonilmingutega seotud *viha*₁ saab kindlasti tunda kaasinimeste suhtes ja tihti see nii ongi (nt *Vihasta sin poes kassapidaja peale, kes mind saatis kurki üle kaaluma, selle asemel et seda ise teha*) ja samuti võib pikaajalise dispositsioonina ilmnevat *viha*₂ tunda kvaasielusate subjektide (nt võimuorganite, meedia) või nähtuste suhtes (nt *Kooli ajal ma vihkasin VTK normide täitmist*). Sõna *viha* näib eestlaste jaoks olevat kompleksse tähendusega,⁴⁶ mis hõlmab mõlemaid võimalusi (nii lühi- kui ka pikaajaline tunne, nii intra- kui ka interpersonaalse haardega). Tänapäeval näib intrapersonaalsete suhetega seostuv *viha* aktiivne tähendus olevat primaarne, sest antonüümiasuhe vastandsõnaga *armastus* on sümmeetriline ja leidis mainimist variatsioonis aktiivset tegevust tähistava lähisünonüümiga *vihkamine*. Keeleajalooliselt on ilmselt vanem intrapersonaalse haardega kogemusele viitav tähendus, sest sõna *viha* vanem tähendus ('mõru, kibe') pärineb maitseelamustest, mis on kindlasti isiklik ja lühiajaline kogemus.

Viha on viha tunne. Kuigi *viha* on eesti keeles üks emotsioonide põhiniimetusi, mis lisaks kognitiivsele üliesilduvusele üldiselt vastab ka keele põhisõnavara muudele kriteeriumidele⁴⁸, nagu morfoloogiline lihtsus, põhitasandi objekti või nähtuse tähistamine teadmiste struktuuris, kasutatavus kõigis kontekstitüüpides⁴⁹, ei vasta see sõna A. Cruse'i esitatud põhisõnade algupärasuse kriteeriumile⁵⁰. Sõna *viha* ei ole päritolult algupärane emotsiooninimetus, sest on varem tähistanud ja tähistab ka praegu maitseelamust 'mõru, kibe', näiteks *Põdrasamblate on viha, aga tõhus rahvaravim*. Võimalik, et enne konkreetset maitseelamust on *viha* tähendanud söödamatust kui kogemuslikku kategooriat, milles on ühendatud ebameeldiv mait-

⁴⁶ Erinevate antonüümide olemasolu peetakse üheks polüseemia kriteeriumiks, vt nt: A. Cruse, *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

⁴⁷ Ka eesti keele seletussõnaraamatu käsikirja koostajatel ei ole keeleandmetele tuginedes osutunud otstarbekaks eristada *viha* kui emotsionaalse seisundi tähenduses kvantitatiivselt või kvalitatiivselt erinevaid alltähendusi.

⁴⁸ U. Sutrop, *Basic Terms and Basic Vocabulary*. – M. Erelt (ed.), *Estonian Typological Studies IV*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk 118–145.

⁴⁹ E. Väinik, *Millest on tehtud eestlaste emotsionisõnavara?*, lk 537–553.

⁵⁰ A. Cruse, *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*, lk 137.

seelamus ja ebaseeldivad tagajärjed, näiteks kõhuvalu. Urmas Sutropi väite kohaselt, on tüvi *viha* (< **viša*) algselt tähistanud rohelist värvi (sm *vihreä*) ja veel varem mürki.⁵¹ Selline areng pole vastuolus *viha* kui kogemusliku söödamatuse kategooriaga: tüvi on ilmselt meie keeles juba koriluse aegadest saadik, sest näiteks marjade puhul langevad roheline värvus ja söödamatu/mürgine kvaliteet kokku. Näiteks *küünevihha* ega *maaviha* ei pruugi olla ei kibe ega roheline, küll aga söödamatu ja põhjustada halbu tagajärgi (sepsist). Et mingil kombel *viha* kui emotsiooninimetuse puhul maitseelamuse tähendus rahva kollektiivses alateadvuses ka tänapäeval edasi elab, osutab vaoshoitud viha ja sapi maitsega seostamine (nt *ütles sapiselt, mõrult*).

Viha on aine. Viis, kuidas sõnadega grammatiliselt ümber käiakse (või erandlikult ei käida), reedab mõndagi viisist, kuidas mingis keeles ja kultuuris on tavaks nendest nähtustest mõelda, nendega mentaalselt manipuleerida. Viha näib grammatilise seostumispotentsiaali poolest kujutatavat endast eestlaste jaoks pigem aine- kui asjalaadset substantsi, sest sõna *viha* ei saa kasutada mitmuses (**vihad*, nt **Impulsiivse inimese vihad vallanduvad ettearvamatult*). Kui vihast on vaja kõnelda piiritletud tähenduses, siis kasutatakse liitsõna *vihahoog*. Vihaga sarnaselt ei saa kõnelda mitmuses *armastusest, häbist, kurbusest, uhkusest* jpt tunnetest. Ainelaadne substants näib emotsioonidele üldiselt omane olevat.⁵²

Viha kui emotsiooni teisele inimesele või ka endale omistamine toimub adjektiiiviga *vihane* (*Jonniv laps oli ühtaegu vihane ja õnnetu; Pikapeale läks ka isa vihaseks*). Emotsiooninimetusest *viha* produktiivse *-ne* liite abil adjektiiivi tuletamine erineb viisist, kuidas tuletatakse adjektiiive teistest emotsioonisõnadest.⁵³ Muude tähenduste seas osutab *ne*-liide kas aine ja objekti välispinna lühiajalist kontakti (vrd *porine, mullane*) või aine suurt sisaldust (vrd *mürgine, rasvane, soolane*).⁵⁴ Ka tuletusmehhanism reedab, et vihaga käiakse mentaalselt ringi kui ainega, olgu sellega siis kontakt välispidine ja ajutine või sisalduslik ja kestev.

Et vihale on eestlaste teadvuses aine- ja isegi vedelikutaoline olemus, näitab ka piltlik keeletarvitus, mis tugineb mõttemetafoorile VIHA ON KUUM VEDELIK SULETUD ANUMAS⁵⁵ (nt *Ta vahutas vihast, kees vihast üle, plahvatas*

⁵¹ U. S u t r o p, The Vocabulary of Sense Perception in Estonian. Structure and History. Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia. Bd. 8. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2002; U. S u t r o p, Eesti keele värvussõnavara arengu põhijooni. – Keel ja Kirjandus 1996, nr 10, lk 661–674.

⁵² Mõnest emotsioonist saab siiski kõnelda ka mitmuses, justkui oleks tegemist asjadega, mida võib kellelgi olla samast liigist korraga mitu. Näiteks *Väikese lapse hirmud ja rõõmud on siirad ja ehedad*. Sama kehtib ka mõne iseloomujoone puhul, näiteks *Inimesed tegelevad oma nõrkustega rohkem kui tugevusega*.

⁵³ Emotsioonidega seostuvad adjektiiivid on aga omaette teema, sest näiteks *rõõmus, hirmus, armas, häbelik* on tuletatud eri viisil kui *vihane* ja ka peegeldavad subjekti ja kõnesoleva kvaliteedi teistsugust suhet. Paljud ühtaegu nii emotsionaalseid kvaliteete kui ka iseloomuomadusi tähistavatest adjektiiividest on aluseks aga hoopis sekundaarsete emotsiooninimetuste tuletamisele, nt *uhke* > *uhkus*, *kade* > *kadedus* (vt E. V a i n i k, Millest on tehtud eestlaste emotsioonisõnavara?, lk 537–553).

⁵⁴ M. E r e l t, R. K a s i k, H. M e t s l a n g, H. R a j a n d i, K. R o s s, H. S a a r i, K. T a e l, S. V a r e, Eesti keele grammatika I. Morfologia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995.

⁵⁵ G. L a k o f f, Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. Chicago: The University of Chicago Press, 1987; eesti keele kohta vt H. Õ i m, How

vihaga, valas oma viha välja jne). Selline mõttemetafoor, kus *viha* ainetaolisele substantstile liitub ka selle kuumus ning sellest tingitud ülerõhk suletud anumas, ei ole siiski eestlaste leiutus, vaid on levinud paljudes keeltes.⁵⁶

Kokkuvõtvalt viha naiivteooria fragmentidest. Eelesitatu vahekokkuvõtteks võib öelda, et loetelukatsetest pärit keeleandmetele tuginedes on tüüpilise eestlase jaoks kõige prototüüpsemaks emotsiooniks *viha*, mida ta näeb vastanduvat ühest küljest *armastusele* ja teisest küljest *rõõmule*. Muudele keeleandmetele (seostumispotentsiaalile, etümoloogiale, piltlikule keelekasutusele) tuginedes võib väita, et *viha* kui emotsioon on kontseptualiseeritud piiritlematuna, ainelaadse substantisina, millel pole lõppu ega algust. See *maitseb mürgiselt või sapi järele, võib peal käia hoogudena, paista väljapoolle, üle voolata, keeda sisemuses, käärida, põhjustada plahvatusi*. Tegemist näib olevat ainega, mis esineb eri olekutes (nagu vesi esineb vedeliku, auru ja jääna) ja mille "kütteväärtus" ehk energeetiline potentsiaal on olekust olenevalt üsna kõrge.⁵⁷ Viha "vastumürkideks" peetakse naiivteooria kohaselt rõõmu ja armastust.

Eespool esitatud viha nn naiivteooria on mõistagi abstraktsioon, millest ei pruugi kõik eesti keele kõnelejad täies ulatuses teadlikud olla, niisamuti nagu eestlaste hulgas võib olla eriarvamusi ka selles osas, kas ikka just viha on kõige prototüüpsem emotsioon.⁵⁸ Põhimõtteliselt sobituvad eesti keele andmetest tuletatud *viha* ja emotsioonide naiivteooria fragmendid Euroopa ja angloameerika kultuuriruumis edasikantava antiik- ja keskajast pärineva nn kehamahlade teooriaga, mille kohaselt etendavad temperamendis rolli neli põhilist kehavedelikku veri, lima, must ja kollane sapp.⁵⁹

Kas töö teeb eestlase vihaseks või teeb viha hoopis töökaks?

Tüüpilist eestlast iseloomustavaks jooneks peab tüüpiline eestlane *töökust*, seesama tüüpiline eestlane peab kõige tüüpilisemaks emotsiooniks *viha*. Kas siit tekib kolmnurk *eestlane – töökas – viha*? Või kerkib siit hoopis küsimus, mida sellised kategooriate tüüpesindused õigupoolest meie mõttemaailmas endast kujutavad ja kas mingi mõiste üliesilduvus kollektiivses mõttemaailmas tähendab tähistatava nähtuse üliesilduvust kollektiivselt tajutavas reaalsuses? Kas kahe nähtuse paralleelne üliesilduvus võiks tähendada nende omavahelist seost? Kas nähtuste prototüübid võiksid olla seotud

to Portray Emotions? – M. Erelt (ed.), Estonian Typological Studies III. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 231–252.

⁵⁶ Z. Kövecses, Metaphor and Emotion. Language, Culture and Body in Human Feeling.

⁵⁷ Nn *jõuetu viha* on kindlasti erandlik seisund, mida näitab ka see, et keeleliselt esitatakse ta täiendiga piiritletult, iseenesest on tegu oksüümoronitaolise kujundiga, nagu *kuum lumi*. Kui viha oma kõrge energiapotentsiaali kaotab, siis öeldakse, et *viha lahtub või raugub*.

⁵⁸ Näiteks keskealiste informantide rühm pidas hoopis rõõmu kõige tüüpilisemaks emotsiooniks, vt E. Vainik, Soolisest ja ealisest spetsiifikast emotsioonisonavara loetelukatsetes, lk 674–692.

⁵⁹ D. Geeraerts, S. Grondelaers, Looking Back at Anger. Cultural Traditions and Metaphorical Patterns. – J. Taylor, R. MacLury (eds.), Language and the Cognitive Construal of the World. Berlin: Mouton de Gruyter, 1995, lk 153–179.

Joonis 2. Emotsiooninimetuste ja eestlase tüüpiliste omaduste loetlemise katse tulemused võrdlevalt meeste ja naiste puhul, reastatuna kognitiivse esilduvuse indeksi S alusel.

omavahel (nt vastava naiivteooria elementidena) või pigem ümbritseva peegeldatava reaalsuse kaudu?

Kui tüüpiline eestlane peab tüüpiliseks puuviljaks *õuna* ja tüüpiliseks juurviljaks *kartulit*, siis kipub tavamõistus tegema järeldust, et põhjuseks on nende suhteliselt sage koosinemine nii meie aiamaal kui ka toidulaual. Mida ütlevad sellisel juhul *viha* ja *töökus* kui vastavate kategooriate tüüpilised esindajad meid ümbritseva reaalsuse kohta? Kas seda, et nad esinevad ka meie käitumises sageli koos? Kas Tammsaare eksis ja töötegemine ei tekitagi armastust?

Küsimusi on esitatud rohkem, kui praegused sõltumatult läbiviidud uurimused lubavad vastata. Mida aga praegu kogutud andmed võimaldavad vaadelda ja võrrelda, on sõnade *töökas* ja *viha* kognitiivne esiletulek eri sotsiodemograafiliste gruppide lõikes, samuti on võimalik täpsustada, kas töökoht intervjuu läbiviimise kohana pigem soodustas või pärssis *viha* meenumist tüüpilise emotsioonina.

Kas mehed on vihased ja naised töökad? Katseks võrdlesime emotsioonisõnade ja eestlast üldiselt iseloomustavate omadussõnade kognitiivset esilduvust sõltumatult läbiviidud loetelukatsetes eraldi meeste ja naiste lõikes (vt joonist 2). Nii meestele kui ka naistele oli ühine see, et tüüpiliste emotsioonide edetabelit juhtis sõna *viha* ja eestlaste tüüpiliste omaduste edetabelit sõna *töökas*.

Selgus, et küsitletute sugu mõjutas mõnevõrra siiski nii emotsioonisõnade kui ka eestlase tüüpiliste iseloomujoonte meenumist ja mainimist. Naised kalduvad sagedamini ja esimestena mainima kõiki emotsioonide põhinimetusi

(*viha*, *armastust*, *rõõmu* ja *kurbust*), meestel esildub teistest tugevamalt *viha*, kuna *armastuse*, aga eriti *rõõmu* ja *kurbuse* mainimine jääb tagasihoidlikumaks. See tõsiasi on ühte autoritest juba varem viinud mõttele, et emotsiooniteadmiste põhitasand paistab olevat eesti keele kõnelejate jaoks naiste kehtestatud.⁶⁰ Aga veelgi rohkem näivad naised olevat kehtestanud eestlaste rahvusliku iseloomu autostereotüübi, sest sõnu *töökas*, *kinnine* ja *kade* on tunduvalt sagedamini ja esimeste sõnade seas maininud just naised, mehed seevastu mainisid sõna *tagasihoidlik* naistest sagedamini.

Kui võrrelda sugude lõikes emotsioonide ja iseloomujoonte loetlemise katse põhitulemusi omavahel, siis tuleb välja, et meeste teadmistes on aktuaalseim *viha* mõiste ja naiste teadmistes *töökuse* mõiste. Et katsealustel paluti loetleda kategooria liikmeid n-ö üldiselt, mitte enesekohaselt, siis otsust järeldest, nagu oleks eesti mehed vihased ja naised töökad, me praeguste andmete põhjal teha ei saa. Saame vaid osutada, et need mõisted kalduvad mõlema soo jaoks kergemini kättesaadavad ja käepärased olema.

Kas vanad on töökad ja noored vihased? Vaatlesime ka emotsioonide loetlemise katse ja eestlase tüüpiliste iseloomujoonte loetlemise katse tulemusi kolme earühma lõikes (vt joonist 3). Et emotsioonisõnade esilduvuse ealist dünaamikat on põhjalikult käsitletud mujal,⁶¹ siis võrdlesime siin ühelt poolt *viha* ning teiselt poolt *töökuse*, ent ka sõnade *kinnine* ja *kade* ealist esilduvust.

Noorimat earühma (14–30) iseloomustab *viha* kõrge esilduvus (kõrgeim näit üldse!), samuti on kõrge esilduvus iseloomujoonel *kinnine*. Asjaolu, et tüüpiline eestlane on ka *töökas* ja *kade*, on noorte jaoks *vihast* ja *kinnisusest* ebaolulisem. Seletada võiks seda ealist iseärasust nii, et kõnealusel perioodil on noortel inimestel nn arenguülesannetest⁶² johtuvalt palju tegemist eelkõige suhete loomise ja hoidmise või hoopis katkestamisega. Emotsioonidest *viha* ja omadustest *kinnisus* võivad olla aktiveeritud noorte teadmistes kui peamised suhete loomise ja hoidmise takistused. *Töökus* ja *kadedus* kui peajalikulult ressursside loomisele ja hoidmisele/võrdlemisele suunatud omadused ei ole sellel perioodil arenguliselt nähtavasti nii aktuaalsed.

Keskmist vanuserühma (31–50) iseloomustab, et sõnade *viha* ja *kinnine* esilduvus on langenud tuntavalt, sõnade *töökas* ja *kade* esilduvus vaevumärgatavalt. Tähelepanu väärrib ka, et sõnade *viha*, *kinnine* ja *töökas* kognitiivne esilduvus on täpselt sama: neljakümnendates ja viiekümnendates aastates inimeste peamiseks arenguülesandeks on suhete loomise ja hoidmise kõrval ka nähtavasti ressursside loomine (*töökus*) ja vastavad mõisted näivad olevat arenguliselt võrdse aktuaalsusega.

Vanimas vaadeldud rühmas (51–90) tõusis tuntavalt *töökuse* esilduvus eestlast iseloomustava tüüpilise joonena ja langes märgatavalt sõna *kade* nimetamine. Nähtavasti on eestlaste *töökuse* autostereotüüp midagi, mis kujuneb välja aastatega. Võimalik, et sõna *töökas* ülima aktuaalsuse puhul va-

⁶⁰ E. Vainik, Soolisest ja ealisest spetsiifikast emotsioonisõnavara loetelukatsetes, lk 674–692; E. Vainik, Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary, lk

⁶¹ E. Vainik, Soolisest ja ealisest spetsiifikast emotsioonisõnavara loetelukatsetes, lk 674–692; E. Vainik, Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary.

⁶² Noortel inimestel tulevat enne neljakümnendate eluaastate algust ühel või teisel moel lahendada arenguülesanded *identiteet vs segadus* ja *lähedus vs üksindus*, vt nt: E. H. Erikson, The Life Cycle Completed. New York: Norton, 1982.

Joonis 3. Emotsioonide loetlemise katse ja eestlasi iseloomustavate omadussõnade loetlemise katse põhitulemuste dünaamika eagruppide lõikes (aluseks kognitiivse esilduvuse indeksid).

nemate inimeste teadmistes on oma osa isiklikul kogemusel, mis nad on saanud eluaeg tööd tehes. Olulist rolli mängib kindlasti ka see, et nende parim tööiga langes nõukogude aega, kus töökust eriti hinnati ja propageeriti. Ka näib aastatega sugenevat arusaam, et ressurside vallas saavutab töökusega enam kui kadedusega. *Viha* ja *kinnisus* kui vastavalt eestlase tüüpiline emotsioon ja iseloomujoon on endiselt aktuaalsed, kuid vastavad sõnad jäid eelmise rühmaga võrreldes samale tasemele.

Kui vaadata ainult sõnade *viha* ja *töökas* esilduvuse ealist dünaamikat läbi kolme earühma, siis näeme omalaadset peegelsümmeetriat: keskeas tuleb *viha* (emotsiooni) üliesilduvuse asemele *töökus* (iseloomujoone, käitumusliku kategooria) üliesilduvus. Kas see tähendab, et ea kasvades õpivad eestlased oma kasutada olevat energiat destruktsoonijõudude (*viha*) asemel konstruktsoonijõududeks (*tööks*) transformeerima?

Kui siia lisada veel eesti keeles edasikantav *viha* olemuse naiivteooria (*viha* on kõrge energeetilise potentsiaaliga, aga ohtlik, mürgine ja piiritlematu aine), siis ei pane eriti imestama, et eestlast iseloomustavaks jooneks on ka *kinnisus*: nähtavasti õnnestub energiat destruktsoonijõududest konstruktsoonijõududeks ümber transformeerida vaid suletud süsteemis ja suure ponnistusega. Viha annab jõudu tööd teha, kuid seejuures on meil enamasti *hambad ristis* ja naeratada ning avatud olla on suhteliselt raske.

Huvitav peegelsümmeetria avaldub ka sõnade *töökas* ja *kade* esildumise dünaamikas: *töökuse* tõusuga vanemas eas kaasneb *kadeduse* langus. Kas see tähendab näiteks, et ea kasvades asendub võrdlemisel ja võistluslikkusel põhinev ressurside hankimise strateegia (*kadedus* ja *viha*) individuaalsele ponnistusele panustava strateegiaga (*töökas*)? Need küsimused jäävad aga praegu oletusteks, mida peaksid kas kinnitama või kummutama edasised täpsemad uuringud.

Joonis 4. Emotsioonide põhinimetuste kognitiivne esiletulek tööelistel informantidel (20–65 aasta vanustel) intervjuudes töökohtades (N = 43) ja mujal (N = 29).

Kas töö teeb vihaseks või teeb viha hoopis töökaks? Joonis 4 esitab emotsioonide põhinimetuste kognitiivse esilduvuse võrdlevad andmed, mis on saadud kas katsealuste töö juures (kokkuleppel asutuse juhtkonnaga) või muudes kohtades, nagu kodus, kohvikus, päevakeskuses, raamatukogus, läbiviidud loetelukatsete põhjal. Nagu jooniselt nähtub, on töökeskkond olnud emotsioonisõnade meenutamiseks suhteliselt ebasoodus, sest katsealuste üldine verbaalne produktsioon ja seetõttu ka korduvate väljendite osakaal ning korduvuse alusel arvatatud esilduvusindeksid on üldiselt madalamad kui mittetöises keskkonnas. Ainsa erandi moodustab siin just sõna *viha*, mis on katsealustele ka töökeskkonnas suhteliselt kergesti meenunud. Mittetöises keskkonnas on emotsioonisõnu olnud lihtsam meenutada ja suuri erinevusi emotsioonide põhinimetustel siin ei ole, märkimist väärib, et esikohal on hoopis sõna *armastus*.

Näib, et kui just peab emotsioonidest mõtlema, siis kaldub töökeskkond eestlaste emotsiooniteadmistes aktiveerima pigem *viha* mõistet, mittetöine keskkond laseb võrreldavalt aktiveerida kõiki põhitasandi emotsiooniteadmisi.⁶³ Igaks juhuks kontrollisime, ega *viha* suhteline üliesilduvus polnud tingitud asjaolust, et töö juures intervjueritute rühmas oli enam mehi kui naised. Selgus, et küsitletute sugu tulemust oluliselt ei mõjutanud, nii meeste kui ka naiste puhul oli kõige silmatorkavam joon see, et *armastus* töö juures emotsioonina ei meenunud.

Seega näib, et Tammsaare tõepoolest eksis: *tee tööd ja näe vaeva, aga ikka oled vihane* või vähemalt *armastust ei kusagil*. Eestlasliku elukreodo võiks

⁶³ E. Vainik, Lexical Knowledge of Emotions. The Structure, Variability and Semantics of the Estonian Emotion Vocabulary.

ümber sõnastada ka nii: *käi tööl ja ole vihane, armastus tuleb ehk pärast tööd*. Midagi lõplikku aga tööl olemise ja viha meenumise omavaheliste tegelike seoste kohta väita on praegu ennatlik, nähtuste võimaliku korrelatsiooni selgitamiseks oleks vaja korraldada omaette uuring.

Kokkuvõtte asemel: kas eestlase töökas iseloom ja vihameel võivad olla omavahel seotud?

Psühholoogid ei kahtle selles, et isiku tasandil on mõttekas eeldada isiksuseomaduste ja sageli kogetavate emotsioonide vahelist seost.⁶⁴ Täpsemal uurimisel ongi leitud, et sage positiivsete emotsioonide kogemine on tööpoolest isiksuse püsiomadustest seotud ekstravertsusega ja negatiivsete emotsioonide sage kogemine neurootilisusega, seda ka eestlaste hulgas tehtud uurimuse põhjal.⁶⁵ Miks mitte eeldada ka eestlaste nn autostereotüüpse rahvusliku iseloomu ja prototüüpsete emotsioonide seost?

Siinne uurimus oli probleemipüstituselt konkreetsem: üldiste statistiliste faktorite (negatiivse afekti, kohusetundlikkuse) asemel oli uurimise all mõlema kategooria kaks konkreetsemat esindajat (emotsiooninimetus *viha* ja isikut iseloomustav omadussõna *töökas*), põhjuseks nende ülisuur esiletulek ühelt poolt iseloomujoonte ja teiselt poolt emotsioonide loetlemise katsetes.

Nagu eespool osutatud, ei pruugi rahvalikus iseloomu ja rahvalikus emotsioonide naiivteoorias esilduvad nähtused olla omavahel seotud otseselt põhjuse–tagajärje seosega (nt *viha on see, mis teeb eestlased töökaks*, või et *töö on see, mis teeb eestlased vihaseks*). Naiivteooria elemendid võivad seostuda vahendatava keeleliselt konstrueeritud reaalsuse kaudu, sõnade *töökas* ja *viha* kui vastavate kategooriate liikmete üliesilduvus ei pea olema põhjustatud otseselt teineteisest, vaid seotud mingi üldisema nähtusega, mille esindajaks või keeleliseks peegelduseks nad mõlemad on.

Tuginedes sõnade *töökas* ja *viha* esilduvuse võrdlusele, mis lähtus eri sotsiodemograafiliste rühmade andmetest ning katse läbiviimise keskkonnast, julgeme püstitada hüpoteesi, et sõnad *töökas* ja *viha* võivad olla eestlaste kollektiivses teadvuses üliesilduvad kui olemusvõitluse kaks eri strateegiat. Esimene neist seostub ilmselt sõna *olemusvõitlus* esimese poolega (*töökus* kui ressursside loomise ja seega kvaliteetse *oleluse* kindlustamise strateegia), teine teise poolega (*viha* kui valmidus vajaduse korral *võitlusse* asuda olemuse ja selle põhiväärtuste eest). Eri strateegiad näivad erineva aktuaalsusega sõltuvalt east, soost ja kontekstist (võitluslikkus ja võistluslikkus on suhteliselt aktuaalsemad noortel, meestel ning töökoha keskkonnas, ressursside loomine ning omamine on aktuaalne naiste, vanemate inimeste ja vaba aja kontekstis).

Seejuures on tähelepanuväärne, et nii vihasse kui ka töökusse suhtumisel tuli esile ambivalentsi: ühest küljest nähakse neid positiivsena, sest indiviidi seisukohalt on tegu reaalset toimivate tõhusate strateegiatega. Teisest küljest hinnatakse viha sotsiaalselt taunitavaks, sest normiks on olla üksteisega kenad, liigset töökust sotsiaalsest normist hälbiva patoloogiana, mida häbimärgistatakse keeleliste siltidega. Ka hinnangute topeltstandardid

⁶⁴ A. Nõlvak, R. Valk, Isiksus ja emotsioonid. – Isiksusepsühholoogia, lk 171–191.

⁶⁵ J. Allik, A. Realo, Emotional Experience and its Relation to the Five-Factor Model in Estonian. – Journal of Personality 1997, nr 65 (3), lk 625–645.

n-ö enese jaoks ja üldiselt on midagi, mis kuulub nähtavasti rahvamudelite juurde, sest naiivteoorias pühitseb eesmärk abinõu, sisulised ega hinnangulised vastuolud probleemiks ei ole.

On mõnevõrra üllatav näha meie arvatavalt tsiviilühiskonna peegelduse-na otseseid vihjeid primitiivsele olemusvõitlusele, mida üldiselt kaldutakse seostama kultuuristamata looduse evolutsiooniprotsessidega. Katsed mõtestada ühiskondlikke nähtusi evolutsionistlikes termineis saavad tavaliselt külge primitiivse reduktsionismi sildi. Võib-olla elame siiski mõnes mõttes erilisel ajal, kui jutud, et eestlased surevat välja (ja ilmselt mitte ainult jutud, vaid reaalselt tunnetatav oht, millele viitab meie negatiivne iive), hüperaktiveerivad rahva kollektiivses teadvuses enesesäilitamiseks vajalike ressurside loomise ja hoidmise strateegiaid tähistavad mõisted *töökuse* ja *viha*.

Rahvusliku iseloomu ja selle atribuutide (sh emotsioonide) naiivteooria ei aita meil mitte ainult vastavaid nähtusi enda juures paremini mõista ja tõlgendada, vaid ka eri strateegiate abil paindlikult toime tulla, oma käitumist põhjendada ning vajaduse korral õigustada.

Aktuaalsed mõisted kajastuvad küll kollektiivses teadvuses (eesti keele aktiivses, käepärases sõnavaras), kuid me ei usu siiski, et töökus ja viha oleksid just eestlaste ühise ellujäämispüüde strateegiaks, või et töökuse näol oleks tegu mingit liiki kollektiivse lunastusega, nagu propageeriti sotsialismiperioodil. Tegemist on ehk ikka meie isekate geenide⁶⁶ kavalusega luua või üle võtta avalikult võistluslik kultuurimudel, kus ühe edu tõlgendatakse teiste ebaedu põhjusena ja kus isikliku läbilöömise tagatiseks tuleb ressursse kas ise *töökalt* luua või need *viha* ja *kadeduse* abil ühiskonnalt välja võidelda. Parafraseerides Jakob Hurta: kui me ka rahvana ellu ei või jääda, võime me seda ometi igäüks isiklikult. Ärgem siis imestagem, et keeleline enesepeegeldus meist tööka, aga vihase rahva pildi loob. *Tee tööd ja näe vaeva, ... aga ikka oled vihane!*

⁶⁶ On väidetud, et kogu elusloodus ja inimene sealhulgas ei kujuta endast põhimõtteliselt enam kui isekate geenide ellujäämismasinaid (vt R. D a w k i n s, *The Selfish Gene*. 2. tr. Oxford University Press, 1989). Geenide isekus seisneb nende tarbes kopeeruda, jätta järglasi, kes neid järgmisse põlvkonda edasi viiks. Geenide vaidlustamatu isekus ei tähenda, et ei võidaks käituda altruistlikult, eriti kui kõne all on geneetiliste sugulaste abistamine.